

Divorț și recăsătorire în Sf. Evanghelii și în Epistolele Pauline. Relevanța învățăturii neotestamentare pentru familia postmodernă

LECTOR UNIV. DR. IOAN BRIE

Institutul Teologic Penticostal din București

Introducere

Perioada postmodernă a adus cu ea dificultăți și provocări majore pentru familia contemporană. Asistăm, astăzi, la tendințe noi în ceea ce privește definirea conceptului de familie. Organizațiile care apără interesele homosexualilor fac presiuni tot mai mari, în scopul legalizării căsătoriilor homosexuale, cerând totodată și dreptul acestor cupluri de a înfia copii. Familia contemporană se confruntă cu o serioasă criză de stabilitate. În acest context, divorțul, care constituie o criză majoră a familiilor postmoderne în general, a devenit o problemă cu care încep să se confrunte îngrijorător de multe familii din cadrul bisericilor evanghelice.

Printre credincioșii evanghelici există tendința periculoasă de a privi problema divorțului și a recăsătoririi prin prisma experiențelor de viață. De fiecare dată când se discută problema divorțului, cazuistica o ia înaintea revelației biblice. De aceea considerăm că, mai înainte de a discuta cazuistica, este absolut necesar să avem o bună înțelegere a textelor biblice referitoare la acest subiect. Prezentul referat are ca obiectiv analiza exegetică a textelor neotestamentare care fac referire la problema divorțului și a recăsătoririi. Însă o înțelegere corectă a acestor pasaje neotestamentare nu este posibilă fără o încadrare potrivită a lor în contextul teologic al Vechiului Testament. Din acest motiv, în studiul nostru vom analiza și textele veterotestamentare care tratează problema divorțului și a recăsătoririi.

A. Bazele veterotestamentare ale eticii Noului Testament privitoare la divorț și recăsătorire

Atât poziția Domnului Isus, cât și a Apostolului Pavel cu privire la divorț și recăsătorire se construiesc pe învățătura veterotestamentară privitoare la aceste subiecte. În Vechiul Testament există trei texte principale care se referă la divorț și recăsătorire.

1. *Gen. 2:24: planul lui Dumnezeu pentru căsătorie*

„De aceea va lăsa omul pe tatăl său și pe mama sa, și se va lipi de nevasta sa și se vor face un singur trup” (Gen. 2:24). Potrivit acestui pasaj, căsătoria este instituită de Dumnezeu ca un legământ indisolubil, valabil pentru toată viața. Textul din Gen. 2:24 descrie trei aspecte diferite despre căsătorie: (a) părăsirea părinților în scopul formării unei noi familii; (b) alipirea dintre bărbat și femeie ca legământ al partenerilor de căsătorie. Verbul ebraic *dāḥaq*, tradus prin „a se lipi”, înseamnă „a forma un tot unitar” sau „a sta aproape”. Ideea alipirii este folosită în Vechiul Testament ca o expresie a credincioșiei și afecțiunii. Termenul sugerează implicarea partenerilor de căsătorie într-un jurământ căruia soțul și soția trebuie să îi rămână loiali pentru toată viața; (c) unirea sexuală, prin care soțul și soția devin un singur trup – un alt fapt care arată că legătura căsătoriei este indisolubilă.¹

2. *Deut. 24:1–4: concesi și reglementari cu privire la divorț și recăsătorire*

Când cineva își va lua o nevastă și se va însura cu ea și s-ar întâmpla ca ea să nu mai aibă trecere înaintea lui, pentru că a descoperit ceva rușinos în ea, să-i scrie o carte de despărțire, și, după ce-i va da-o în mână, să-i dea drumul din casa lui. Ea să iasă de la el, să plece și va putea să se mărite după un alt bărbat. Dacă și acesta din urmă începe s-o urască, îi scrie o carte de despărțire și, după ce i-o dă în mână, îi dă drumul din casa lui; sau, dacă acest bărbat din urmă, care a luat-o de nevastă, moare, atunci bărbatul dintâi, care îi dăduse drumul, nu va putea s-o ia iarăși de nevastă, după ce s-a pângărit ea, căci lucrul acesta este o urâciune înaintea Domnului, și să nu faci vinovată de păcat țara pe care ți-o dă de moștenire Domnul Dumnezeul tău (Deut. 24:1–4).

Textul reprezintă o concesi divină privitoare la divorț, o îngăduință motivată de niște circumstanțe sociale pe care Isus le va numi, mai târziu, „împietrirea inimii voastre”. Pasajul biblic ne spune câteva lucruri importante: (a) în legea mozaică divorțul era o opțiune legală, permisă de Dumnezeu, dar neporuncită; (b) divorțul implica scrierea unui document numit „carte de despărțire”; (c) cartea de despărțire era scrisă în vederea protejării familiei și a femeii care urma să fie părăsită; (d) femeia divorțată se putea recăsători cu oricine dorea; (e) în cazul în care femeia divorțată și recăsătorită divorța din nou, ea nu mai putea să revină la primul soț, de care se despărțise în trecut și (f) motivul aflat la baza divorțului este redat prin expresia „ceva rușinos”.

Felul în care este interpretat pasajul din Deuteronom depinde de sensul expresiei „ceva rușinos”. Sintagma ebraică *‘erwat dāḥār* înseamnă, literal, „lucru rușinos”. Termenul *‘erwat* este un eufemism care provine dintr-un verb al cărui sens principal este „a fi dezbrăcat, gol”², referirea

1

J. Carl Laney, „No Divorce & No Remarriage”, în H. Wayne House (ed.), *Divorce and Remarriage: Four Christian Views*, Downers Grove, InterVarsity Press, 1990, p. 17.

² BDB, BibleWorks, v. 9. Paul Foster, *Community, Law, and Mission in Matthew's Gospel*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2004, p. 210.

făcându-se la organele sexuale.³ Înțelesul expresiei ‘*erwat dāḥār*’ este, cel mai probabil, „indecență, comportament indecent”,⁴ prin urmare ea nu se putea referi în niciun caz la adulter, de vreme ce adulterul era sancționat cu pedeapsa capitală, nu cu divorțul.

În timpul lui Isus expresia ‘*erwat dāḥār*’ era înțeleasă diferit, în funcție de școala de gândire care oferea interpretarea. Astfel, Școala lui Șamai vedea în expresia citată o referire la ceva indecent, cu conotație sexuală, dar care nu se limita strict la adulter.⁵ După Șamai, prin expresia ‘*erwat dāḥār*’ se putea înțelege: a ieși afară cu părul despletit, a fi îmbrăcată indecent, lăsând la vedere subsuoara, a face baie în același loc cu bărbații. Este greșită părerea comentatorilor care susțin că Șamai permitea divorțul doar pentru adulter.⁶

Adepții lui Hilel susțineau, la rândul lor, că expresia nu se referă doar la trăsături negative de caracter sau la ceva de natură morală, ci la orice lipsă sau greșeală care aducea supărare soțului.⁷ Potrivit Școlii lui Hilel, în categoria motivelor de divorț se regăseau motive precum: afumarea mâncării sau sărarea ei excesivă, indecență în vestimentație, gesturi socotite jignitoare pentru soț, făcute de soție în fața musafirilor. Rabi Akiva a susținut, urmându-l în interpretare pe Hilel, că și trecerea frumuseții soției constituia un motiv de divorț suficient de întemeiat.⁸

3. *Mal. 2:16: reafirmarea planului divin pentru căsătorie*

„Căci Eu urăsc despărțirea în căsătorie – zice Domnul Dumnezeu lui Israel – și pe cel ce își acoperă haina cu silnicie – zice Domnul oștirilor. De aceea, luați seama în mintea voastră și nu fiți necredincioși!” (Mal. 2:16). În acest text Dumnezeu se pronunță categoric împotriva divorțului. Domnul declară cu fermitate: „urăsc despărțirea în căsătorie”. Se afirmă, aici, poziția ideală a lui Dumnezeu, care constituie viziunea veterotestamentară asupra divorțului. Este evident, pe baza acestui text, că divorțul nu este o poruncă divină, nici chiar în cazul unor motive pentru divorț tolerate și privite ca întemeiate (Deut. 24:1–4); divorțul este o practică aflată în dezacord cu voia desăvârșită a lui Dumnezeu.

B. Divorțul și recăsătorirea în învățătura Domnului Isus

³ Ioan Tîpei, „Divorțul în Evangheliile sinoptice și în epistola întâi către corinteni”, în *Studii exegetice în Noul Testament*, București, Plêrōma, 2005, p. 57 și n. 19.

⁴ William Hendriksen, *Evanghelia după Matei*, Oradea, Reformatio, 2006, p. 643.

⁵ STRACK–BILLERBECK, vol. 1, p. 315; M. Gittin 9,10.

⁶ Vezi, de ex., John P. Meier, *Law and History in Matthew's Gospel. A Redactional Study of Mt. 5:17–48*, Roma, Biblical Institute Press, 1976, p. 143–144.

⁷ Tîpei, „Divorțul”, p. 57.

⁸ STRACK–BILLERBECK, vol. 1, p. 315–316; Tîpei, „Divorțul”, p. 57. Pentru mai multe detalii privitoare la sensul expresiei ‘*erwat dāḥār*’ și a înțelesului conferit acesteia de către adepții lui Hilel și ai lui Șamai, vezi Foster, *Community*, p. 210.

Poziția lui Isus față de divorț și recăsătorie este afirmată în patru texte din evangheliile sinoptice.

1. *Loghionul din sursa Q: Matei 5:31–32 și Luca 16:18*

S-a zis iarăși: «Oricine își va lăsa nevasta să-i dea o carte de despărțire.» Dar Eu vă spun că oricine își va lăsa nevasta, afară numai de pricină de curvie (παρεκτὸς λόγου πορνείας), îi dă prilej să preacurvească; și cine va lua de nevastă pe cea lăsată de bărbat preacurvește (Mat. 5:31–32).

Oricine își lasă nevasta și ia pe alta de nevastă preacurvește; și cine ia de nevastă pe cea lăsată de bărbatul ei preacurvește (Luca 16:18).

Textul din Mat. 5:32 conține clauza „afară de pricină de curvie (παρεκτὸς λόγου πορνείας). Aceiași clauză mai apare și în Mat. 19:9, dar în formă modificată (μὴ ἐπὶ πορνείᾳ). Asupra sensului expresiei „pricină de curvie” vom reveni când vom discuta textul din Mat. 19:9.

Potrivit lui Mat. 5:32, Isus ne învață că: (a) un bărbat care își alungă soția, din alt motiv decât adulterul, îi dă acesteia prilej să comită adulter; (b) declarațiile pe care le face bărbatul despre femeie, precum și scrisoarea de despărțire prevăzută de Lege nu au nicio valoare, femeia rămânând soția lui și după despărțire; de aceea, dacă exigențele vieții o determină pe femeie să se recăsătorească, ea va preacurvi; (c) bărbatul care se va căsători cu o femeie divorțată va comite adulter, pentru că se interpune într-o legătură conjugală care este încă validă.⁹ (d) Regula fundamentală ce interzice divorțul are o excepție: „afară numai de pricină de curvie”. În baza acestei excepții, un bărbat a cărui soție a comis adulter poate divorța în mod legitim. Însă trebuie să facem observația că Isus nu poruncește divorțul dacă unul din parteneri a fost infidel, ci doar îl permite. Divorțul este un păcat din pricina faptului că Dumnezeu urăște divorțul.

Conform unor texte precum Luca 16:18 sau Marcu 10:2–12, Isus interzice categoric divorțul. În Luca nu găsim nimic despre motivele de divorț, nici despre vreo excepție privitoare la divorț. După Luca 16:17, oricine divorțează și se recăsătorește comite adulter, iar cine se căsătorește cu o femeie divorțată comite adulter. Loghionul lucan reflectă fidel atmosfera iudaică palestiniană din timpul lui Isus, când doar bărbatul putea iniția un divorț.

Tipei arată că textul lucan conține trei elemente fundamentale. În cuvintele autorului, elementele de originalitate constau în faptul că Isus „nu lasă posibilitatea recăsătoririi după divorț. Orice recăsătorire după divorț este unul și același lucru cu a trăi în adulter. [...] Isus pune bărbatul și femeia pe picior de egalitate; soțul și soția trebuie să fie loiali unul celuilalt în egală măsură. Atât

⁹ Tipei, „Divorțul”, p. 57.

divorțul urmat de recăsătorie este adulter, cât și trăirea cu un alt partener fără forme legale de divorț. Infidelitatea este adulter, indiferent că este vorba despre bărbat sau despre nevastă. [...] în al treilea rând, cuvintele lui Isus exclud poligamia care era tolerată la farisei. [...] Cuvintele lui Isus erau, într-adevăr, revoluționare, dacă le analizăm pe fondul practicii iudaice din vremea aceea. Afirmând că recăsătorirea după divorț este adulter, Isus exclude divorțul ilegal, poligamia și infidelitatea bărbatului, toate fiind acceptabile în cultura iudaică din perioada respectivă”.¹⁰

2. Loghionul din Marcu 10:2–12 și cel din Mat. 19:3–12

„El le-a zis: „Oricine își lasă nevasta și ia pe alta de nevastă preacurvește față de ea; și dacă o nevastă își lasă bărbatul și ia pe altul de bărbat preacurvește” (Marcu 10:11–12). „Eu, însă, vă spun că oricine își lasă nevasta, afară de pricină de curvie (μὴ ἐπὶ πορνείᾳ,) și ia pe alta de nevastă preacurvește; și cine ia de nevastă pe cea lăsată de bărbat preacurvește” (Mat. 19:9).

Textele din Marcu 10:11–12 și Mat. 19:3–12 sunt texte paralele. Acestea conțin foarte multe asemănări, care ne fac să credem că ele reflectă același eveniment din viața lui Isus.

Elementele comune ale loghionurilor pot fi stabilite în următoarele puncte:

- a) Ambele texte spun că acțiunea s-a petrecut în ținutul Iudeei, dincolo de Iordan;
- b) Ambele texte arată că în jurul lui Isus erau numeroși oameni, iar el El îi învăța;
- c) Ambele texte arată că fariseii au venit la Isus cu intenția de a-L ispiti;
- d) Subiectul disputei dintre Isus și farisei a constituit-o problema divorțului;
- e) În ambele texte întrebarea pusă este aceeași: este îngăduit unui bărbat să își lase nevasta?

Pe lângă aspectele pe care le au în comun, cele două texte prezintă și unele diferențe:

- a) La Marcu, întrebarea fariseilor este formulată simplu: „este corect ca un bărbat să își lase nevasta?”, în timp ce la Matei întrebarea se concentrează pe motivele legale pentru divorț – divorțul fiind privit ca o acțiune legală și cotidiană;
- b) Linia dialogului este ușor diferită, în cele nouă texte;
- c) La Marcu lipsește discuția dintre Isus și discipolii Săi pe tema necesității căsătoriei și a celibatului;

¹⁰ Tipei, „Divorțul”, p. 51–52.

d) La Matei, poziția lui Isus față de divorț este afirmată în fața fariseilor, în timp ce la Marcu ea este afirmată în fața discipolilor;

e) La Matei apare expresia „afară de pricină de curvie” (μὴ ἐπὶ πορνείᾳ, Mat. 19:9), care lipsește în textul din Marcu 10:11.

Marcu 10:11–12

La o privire atentă a textului din Marcu 10:2–12 se pot observa următoarele adevăruri foarte importante:

a) Isus afirmă că divorțul a fost permis din cauza împietririi inimilor; el n-a reprezentat niciodată voia lui Dumnezeu;

b) De la începutul lumii, Dumnezeu i-a făcut pe bărbat și pe femeie cu scopul ca cei doi să formeze o familie monogamă și permanentă;

c) În căsătorie nu mai sunt doi, ci un singur trup;

d) Isus este categoric împotriva divorțului: ce a împreunat Dumnezeu omul să nu despartă;

e) Dacă un bărbat sau o femeie divorțează și se recăsătorește cu altă persoană, comite adulter, întrucât divorțul nu anulează căsătoria; cei doi rămân căsătoriți până la moarte.

Două observații asupra textului din Marcu 10:11–12:

(1) În primul rând, Isus îi condamnă pe cei care divorțează cu scopul de a se recăsători. Deși apare în toate textele, conjuncția καὶ poate exprima și un scop. Tipei arată că în limba greacă acest lucru este posibil. Prin urmare, textul ar putea fi tradus astfel: „își lasă nevasta cu scopul de a lua pe alta de nevastă”.¹¹ Tipei observă, în mod corect, că „textul nu tratează despre dreptul de a se recăsători a celui care divorțează, ci mai degrabă prezintă recăsătorirea ca fiind motivul pentru divorț. Nu trebuie să alunecăm însă în extrema cealaltă și să susținem, așa cum face Roger Crook, că în Marcu 10:11–12 Isus interzice doar divorțul motivat de intenția de a se recăsători a celui care vrea să divorțeze din această pricină.”¹²

(2) În al doilea rând, Marcu 10:12 conține o afirmație care nu apare la ceilalți sinoptici. Versetul se referă la femeia care poate iniția divorțul. Pasajul reflectă cultura greco-romană, cultură în care femeia putea intenta divorț. Este posibil, așadar, ca referința să aibă în vedere inițiativa de a

¹¹ Tipei, „Divorțul”, p. 54.

¹² Tipei, „Divorțul”, p. 54. Vezi și R. Crook, *An Open Book to the Christian Divorcee*, Nashville, Broadman Press, 1994, p. 144.

divorța a femeii. Și textele rabinice conțin referiri la femei care, în anumite circumstanțe, au cerut divorțul (Mișna Ketubbot 7:1–5 și Gittin 90b).

Mat. 19:3-12: μή ἐπι πορνείᾳ și clauza de excepție pentru divorț

„Eu, însă, vă spun că oricine își lasă nevasta, afară de pricină de curvie (μή ἐπι πορνείᾳ) și ia pe alta de nevastă preacurvește; și cine ia de nevastă pe cea lăsată de bărbat preacurvește” (Mat. 19:9).

Cea mai complexă pericopă sinoptică pe problema divorțului și a recăsătoririi este cea din Mat. 19:3–12. Matei ne arată că Isus a vorbit despre problema divorțului și recăsătoririi în contextul disputei dintre el și partida fariseilor, ai cărei membri care căutau să îl provoace pe Isus și să îl atragă în discuții compromițătoare: versetul 3 ne arată că fariseii încercau să îl ispitească pe Isus. Rațiunea ispitirii putea avea două puncte.

În primul rând, este important să acordăm atenție locului în care este purtată discuția: *fariseii îl ispitesc pe Isus în Perea*. Tetrarhul acestei regiuni era Irod Antipa, care trăia cu nevasta fratelui său Filip. Ioan Botezătorul vorbise împotriva lui Irod, iar acesta l-a omorât. Este posibil ca fariseii să-i fi întins lui Isus o cursă prin care au încercat să îl facă să vorbească împotriva lui Irod și a mariajului acestuia. Urmarea ar fi fost că Isus ar fi avut același sfârșit ca Ioan.¹³ În al doilea rând, ispitirea putea să vină și în *contextul disputei dintre Școala lui Hilel și Școala lui Șamai* pe problema divorțului și recăsătoririi. Răspunsul la întrebarea pusă de farisei urma să îl plaseze pe Isus în una dintre cele două tabere rabinice.¹⁴

Răspunsul lui Isus este diferit de ambele puncte de vedere. Isus respinge atât vederea liberală a lui Hilel, cât și perspectiva mai conservatoare a lui Șamai. Unii cercetători consideră că Isus reafirmă poziția lui Șamai. Însă acest lucru nu poate fi adevărat din următoarele motive: (a) între poziția lui Șamai și poziția lui Isus există o diferență majoră. În timp ce Șamai permitea divorțul pentru o multitudine de comportamente nepotrivite, care aveau conotație sexuală, Isus permite divorțul doar pentru adulter. Șamai permitea divorțul pentru cazurile în care o femeie ieșea afară cu părul despletit, se îmbrăca indecent, descoperindu-și subsuoara, făcea baie în același loc cu bărbații sau se făcea vinovată de adulter.¹⁵ (b) Evanghelia lui Ioan consemnează un caz care arată că în vremea lui Isus adulterul era pedepsit prin lapidare. Prin urmare, concesiile de a divorța în caz de adulter nu aducea nimic nou, de vreme ce femeia vinovată oricum murea ucisă cu pietre. Textul ioanin contrazice părerea că Șamai interpreta adulterul ca pe un motiv de divorț. După legea iudaică,

¹³ Laney, „No Divorce”, p. 31–32.

¹⁴ Hendriksen, *Matei*, p. 643–644; Laney, „No Divorce”, p. 14.

¹⁵ Meier, *Law and History in Matthew's Gospel*, p. 143–144.

încă în vigoare în timpul lui Isus (vezi Ioan 8:1–11), femeia care a comis adulter și a cărei vină era dovedită nu era pedepsită cu divorțul, ci cu moartea.

Prin răspunsul său, Isus se plasează pe o poziție mult mai restrictivă decât cea a adepților lui Șamai. Atitudinea sa justifică mirarea și reacția discipolilor săi, consemnate în Mat. 19:10. Trebuie să observăm că, în formularea răspunsului său, Domnul Isus nu pune accentul pe divorț, ci pe familie. În timp ce fariseii căutau motive legale pentru a divorța, Isus îi îndeamnă să se gândească la moduri prin care pot contribui la unitatea familiei și la păstrarea legământului care stă la baza ei.

La întrebarea fariseilor, Isus dă ă trei răspunsuri. El spune, în primul rând, că soții nu pot și nici nu trebuie să divorțeze. Ca bază pentru poziția sa radicală față de divorț, Domnul Isus accentuează faptul că Dumnezeu a făcut un singur bărbat și o singură femeie (v. 4). Prin urmare, Dumnezeu nu a avut în vedere divorțul, de vreme ce nu exista alternativa recăsătoririi, nici pentru bărbat, nici pentru femeie. Pe de altă parte, Isus se referă la natura internă a căsătoriei, care implică o alipire profundă a celor doi soți, alipire care devine ireversibilă (v. 5). În plus, alipirea profundă prin căsătorie duce la formarea unei identități noi; nu mai sunt doi, ci un singur trup (v. 6). În al doilea rând, Isus afirmă poziția lui Dumnezeu față de divorț. Dumnezeu este categoric împotriva divorțului: „ceea ce a împreunat Dumnezeu omul să nu despartă” (v. 6). Pentru Isus, căsătoria este un legământ încheiat pentru toată viața. În al treilea rând, răspunsul lui Isus conține o referire la o clauză de excepție. Excepția este consemnată prin cuvintele din v. 9 „afară de pricină de curvie” (μὴ ἐπὶ πορνείᾳ).

În controversa pe care au purtat-o cu Isus, fariseii au argumentat în favoarea divorțului, apelând la textul mozaic din Deut. 24:1–3, care vorbește despre cartea de despărțire. Răspunzându-le, Isus arată că divorțul a fost tolerat din cauza împietririi inimilor, dar că Dumnezeu nu a intenționat divorțul ca pe o parte a planului său (v. 8): „de la început nu a fost așa”. Dar cum a fost la început? Răspunsul se găsește în Mat. 19:9: „Eu, însă, vă spun că oricine își lasă nevasta, afară de pricină de curvie (μὴ ἐπὶ πορνείᾳ), și ia pe alta de nevastă preacurvește (μοιχᾶται); și cine ia de nevastă pe cea lăsată de bărbat preacurvește” (Mat. 19:9).

Tipei este de părere că Isus adoptă o poziție ce se ridică deasupra Legii lui Moise, care permitea divorțul pentru diverse motive nesemnificative. „Isus respinge orice motiv pentru divorț cu excepția adulterului [...] Isus a considerat că adulterul desface legământul căsătoriei. Trebuie precizat, însă, că Isus nu recomandă divorțul nici măcar în cazul adulterului, ci doar îl îngăduie.”¹⁶ Prin urmare, Isus interpretează sintagma *‘erwat dābār*, din textul deuteronomic, ca pe o indicare a adulterului (πορνεία). În plus, cuvântul πορνεία este folosit pentru adulter în Sirah 23:23, Heras 29 (IV.1) și Testamentul lui Iosif 3:8. Trebuie să observăm, apoi, că în gândirea iudaică familia era

¹⁶ Tipei, „Divorțul”, p. 58.

văzută ca o unire de tipul „un singur trup”. O a doua unire de acest tip era văzută ca o violare a primeiei; în acest caz, căsătoria originală nu mai putea fi concepută. Ca urmare a adulterului, căsătoria era în mod oficial dizolvată (Mișna Yebamot 2:3; Ketubbot 3:5).¹⁷

Problema excepției „afară de pricină de curvie (μὴ ἐπὶ πορνείᾳ)” cere o investigație mai aprofundată. În lumea creștină există cel puțin patru poziții privitoare la divorț și recăsătorire: (1) fără divorț și fără recăsătorire; (2) divorț, dar fără recăsătorire; (3) divorț și recăsătorire cauzată de un adulter sau a părăsirii; (4) divorț și recăsătorire pentru o multitudine de circumstanțe. Aceste puncte de vedere se conturează și în funcție de sensul care se acordă expresiei „afară de pricină de curvie”.¹⁸

Cuvântul πορνεία este un termen cu un sens larg. El poate indica imoralitate sau păcat sexual, relații ilicite de orice fel, mai ales acte sexuale nelegiuite, relații sexuale în timpul logodnei, incest, relații între rudenii, interzise de lege, relații sexuale între evrei și păgâni, perversiuni sexuale.¹⁹

Obiecții la interpretarea conform căreia Mat. 19:9 permite divorțul pentru motiv de adulter

Interpretarea expresiei „afară de pricină de curvie” din Mat. 19:9 ca făcând referire la acceptarea divorțului în cazul în care unul dintre soți a comis adulter nu a rămas fără obiecții. În general au fost formulate patru mari obiecții.

Obiecția 1. Considerând adulterul o excepție care permite divorțul spunem, de fapt, că Isus se contrazice pe Sine, întrucât El afirmă indisolubilitatea căsătoriei.²⁰ Prin urmare, *porneia* nu reprezintă o excepție care permite divorțul, ci un subiect pe care Isus nu a vrut să-l discute. Fleming, care susține că Isus nu se referă la adulter ca la un motiv acceptabil pentru divorț, crede că El nu a vrut să polemizeze cu fariseii pe problema adulterului, de aceea a evitat să vorbească despre cazurile în care unul dintre soți comite adulter. După Fleming, Mat. 19:9 ar trebui tradus în felul următor: „Eu, însă, vă spun că oricine își lasă nevasta, afară de pricină de curvie (μὴ ἐπὶ πορνείᾳ), (lăsând la o parte chestiunea adulterului – despre care nu vreau să discut acum) și ia pe alta de nevastă preacurvește (μοιχᾶται); și cine ia de nevastă pe cea lăsată de bărbat preacurvește” (Mat. 19:9).²¹ Tipei respinge poziția lui Fleming, arătând că ea este greșită din două motive. În cuvintele lui Tipei,

¹⁷ R.T. France, *The Gospel of Matthew* (NICNT), Grand Rapids, Eerdmans, 2007, p. 210.

¹⁸ Pentru detalii, vezi H. Wayne House (ed.), *Divorce and Remarriage: Four Christian Views*, Downers Grove, InterVarsity Press, 1990.

¹⁹ *TDNT*, vol. 6, p. 579–595; BDAG, p. 854; LOUW-NIDA, vol. 1, p. 770; Loraine Boettner, *Divorce*, Phillipsburg, Presbyterian and Reformed, 1973, p. 9.

²⁰ Laney, „No Divorce”, p. 32–33.

²¹ Thomas Fleming, „Christ and Divorce”, în *Theological Studies*, 24, 1963, p. 111–115. Thomas Edgar respinge opinia aceasta. Pentru detalii, vezi Thomas R. Edgar, „Divorce & Remarriage for Adultery or Desertion”, în H. Wayne House (ed.), *Divorce and Remarriage*, p. 165–166.

„În primul rând, ea se bazează pe o traducere nefirească a clauzei $\mu\eta\ \acute{\epsilon}\pi\iota\ \pi\omicron\rho\nu\epsilon\acute{\iota}\alpha$ (Mat. 19:9), respectiv $\pi\alpha\rho\epsilon\kappa\tau\omicron\varsigma\ \lambda\omicron\gamma\omicron\nu\ \pi\omicron\rho\nu\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$ (Mat. 5:32) [...] prin «lăsând la o parte chestiunea adulterului, despre care nu vreau să discut acum» [...], respinsă de majoritatea covârșitoare a exegeților deoarece sintaxa limbii grecești nu permite traducerea în acest mod a clauzei. În al doilea rând, această interpretare îl pune pe Isus în postura de a se teme de farisei, situație care este infirmată de multe alte texte, care dimpotrivă, arată că Isus i-a înfruntat deschis pe aceștia.»²²

Este forțat să spunem că Isus se contrazice pe sine atunci când, afirmând poziția lui Dumnezeu cu privire la indisolubilitatea căsătoriei, introduce clauza de adulter ca motiv pentru divorț. Nu avem niciun indiciu în text care să ne facă să credem că Isus s-ar fi contrazis pe sine. Reacția plină de mirare a discipolilor față de răspunsul lui Isus nu trebuie înțeleasă ca un argument în favoarea interpretării conform căreia Isus nu permite divorțul pentru niciun motiv (nici măcar pentru adulter). Mai degrabă, ea trebuie văzută ca o reacție la faptul că Isus nu se poziționează nici pe poziția lui Hilel, nici pe a lui Șamai, ci pe o poziție mult mai strictă, care permite divorțul doar în situația în care un soț încalcă legământul mariajului, comițând adulter. Potrivit legii mozaice, păcatul adulterului atrage după sine pedeapsa capitală, prin urmare nu ne mai miră faptul că cel înșelat este lăsat liber să divorțeze. Este posibil ca, prin răspunsul său, Domnul Isus să fi arătat că atât moartea, cât și adulterul desfac legământul căsătoriei.²³ Această înțelegere nu este cu totul străină iudaismului; unele texte rabinice susțin această poziție. În gândirea iudaică, familia era văzută ca o unire de tipul „un singur trup”. A doua unire de acest gen era văzută ca violând-o pe prima într-o asemenea măsură, încât căsătoria originală nu mai putea fi concepută; ca urmare a adulterului, căsătoria era în mod oficial dizolvată (Mișna Yebamot 2:3; Ketubbot 3:5).

Obiecția 2. Termenul $\pi\omicron\rho\nu\epsilon\acute{\iota}\alpha$ se referă la infidelitate în perioada logodnei. Potrivit cu Deut. 20:7 și 24:5, logodna reprezenta un contract legal care putea fi desfăcut doar prin divorț legal sau prin moarte. Dacă așa înțelegem logodna, atunci logodnicul se putea despărți de logodnica sa, dacă aceasta se dovedea necredincioasă.²⁴ Interpretarea clauzei $\mu\eta\ \acute{\epsilon}\pi\iota\ \pi\omicron\rho\nu\epsilon\acute{\iota}\alpha$ ca o referire la ruperea logodnei se confruntă cu câteva probleme majore: (1) termenul $\pi\omicron\rho\nu\epsilon\acute{\iota}\alpha$ nu se referă doar la infidelitatea din perioada logodnei, ci la o largă categorie de păcate sexuale, inclusiv adulterul; (2) întrebarea fariseilor și răspunsul lui Isus se referă la cei căsătoriți, nu la cei logodiți. Subiectul disputei dintre Isus și farisei nu are în vedere logodna, ci căsătoria. (3) Logodna, la evrei, nu este totuna cu căsătoria. Deși logodna avea valoare contractuală, între logodnă și căsătorie exista o deosebire majoră: cei logodiți nu puteau locui împreună în aceeași casă decât după căsătorie. (4) Dacă $\pi\omicron\rho\nu\epsilon\acute{\iota}\alpha$ se referă la perioada logodnei, afirmația lui Isus ar trebui să fie, după cum bine

²² Tipei, „Divorțul”, p. 58–59.

²³ Tipei, „Divorțul”, p. 58–59.

²⁴ Laney, „No Divorce”, p. 35.

observă Thomas Edgar: „«Oricine rupe logodna, în afara cazului de infidelitate, și ia pe alta de nevastă săvârșește adulter.» Aceasta ar însemna că este greșit să rupi logodna în afară de *porneia*. Pentru cei care susțin că nici în această situație nu este permisă recăsătorirea situația se înrăutățește, deoarece în acest caz versetul ar însemna că, odată logodit, căsătorirea cu altcineva este întotdeauna greșită, chiar și în cazul excepției. Logoda capătă un caracter indisolubil. Persoana este condamnată la o viață în celibat înainte de a fi fost căsătorită.”²⁵ (5) În ultimul rând, după cum bine observă Laney, înțelegerea clauzei ca referindu-se la logodnă „nu ține seama de absența excepției din Marcu și Luca, pentru că grecii și romanii, la fel ca și evreii, aveau o astfel de perioadă de logodnă la care excepția ar fi putut să se aplice.”²⁶

Obiecția 3. *πορνεία* se referă la căsătorii incestuoase nevalide, interzise de Lev. 18:6–18. Un susținător al acestei poziții este Carl Laney, care scrie:

Mulți evanghelici au pus semnul egal între *porneia* și adulter. Prin această interpretare, învățătura lui Isus nu s-ar fi ridicat mai presus de învățătura lui Șamai și a fariseilor, ceea ce este contrar tiparului său obișnuit (vezi Mat. 5:21–48). [...] Totuși, cuvântul *porneia* nu înseamnă „adulter” în mod normal. Cuvântul uzual pentru adulter este *moicheia*, iar Matei face distincția între cei doi termeni (Mat. 15:19). Dacă Isus ar fi avut intenția să ia partea lui Șamai și să permită divorțul în cazul adulterului, ar fi folosit termenul mai potrivit și mai explicit.²⁷ [...] Tot mai mulți cercetători interpretează secvența „afară de pricină de curvie (*porneia*)” din Matei ca făcând referire la o căsătorie care este contrară relațiilor interzise din Lev. 18:6–18. Acest punct de vedere se potrivește foarte bine cu contextul istoric, geografic și cultural al Evangheliei după Matei – o carte destinată în mod clar evreilor, menită să le arate că Isus a împlinit profețiile mesianice (vezi Mat. 1:23; 2:5–6, 15, 18, 23).²⁸

În sprijinul poziției sale, Laney invocă următoarele argumente: (1) potrivit utilizării din Noul Testament, unul dintre sensurile lui *πορνεία* este „incest” sau „căsătorie incestuoasă”.²⁹ (2) „Joseph Fitzmyer apelează la manuscrisele de la Qumran pentru a prezenta dovezi că există argumente în Palestina primului secol pentru această interpretare a cuvântului *porneia* din Mat. 5:32 și 19:9. El demonstrează că termenul *zenût*, corespondentul ebraic al cuvântului *porneia* (vezi LXX, Ier. 3:2, 9), este folosit pentru căsătoriile interzise între anumite rudeni. Această interpretare a termenului *porneia* a avut susținere în scrierile iudaice ulterioare, dar acum există dovezi din iudaismul primului secol.”³⁰ (3) „Interpretarea cuvântului *porneia* ca și „căsătorie incestuoasă” se potrivește bine în contextul istoric al confruntării lui Isus cu fariseii. Cititorii evrei ai Evangheliei după Matei

²⁵ Thomas R. Edgar, „Divorce & Remarriage”, p. 174–174.

²⁶ Laney, „No Divorce”, p. 35.

²⁷ Laney, „No Divorce”, p. 34.

²⁸ Laney, „No Divorce”, p. 35.

²⁹ Laney, „No Divorce”, p. 36.

³⁰ Laney, „No Divorce”, p. 36. Laney îl citează pe Joseph A. Fitzmeyer, „The Matthean Divorce Texts and Some Palestinian Evidence”, în *Theological Studies*, 37, 1976, p. 213–221.

erau perfect conștienți de căsătoriile incestuoase ale Irozilor – Arhelau, Antipa și Agripa al II-lea.”³¹

(4) Contextul imediat în care apare Mat. 19:9 indică o interpretare care vede în cuvântul *porneia* o referire la căsătoriile incestuoase. Laney scrie: „Dacă *porneia* se referă la relațiile interzise din Lev. 18:6–18, atunci învățătura lui Isus este consecventă cu idealul lui Dumnezeu pentru căsătorie, așa cum este prezentat în Mat. 19:4–6 și Marcu 10:6–8. [...] Această concepție restrânsă despre *porneia* explică și reacția ucenicilor: «Dacă astfel stă lucrul cu bărbatul și nevasta lui, nu este de folos să se însoare» (Mat. 19:10).”³²

Poziția lui Laney, deși este foarte interesantă, nu poate rămâne în picioare din următoarele motive: (1) Cuvântul *πορνεία* are un sens cuprinzător, el referindu-se la o gamă mai largă de păcate, în care este inclus și adulterul, fapt recunoscut chiar de Laney. A spune că în contextul mateean termenul *πορνεία* se referă la căsătorii incestuoase, iar în alte contexte neotestamentare el poate să însemne altceva este forțat. (2) Șamai permitea divorțul nu doar pentru adulter, ci și pentru alte comportamente indecente ale soției, care aveau, însă, legătură cu sexualitatea.³³ Această observație elimină argumentul lui Laney, conform căreia acceptarea lui *πορνεία* ca motiv de divorț și recăsătorire l-ar face pe Isus un susținător al poziției lui Șamai. (3) În privința folosirii cuvântului *πορνεία* în locul cuvântului *μοιχεία* (care este termenul normal pentru adulter), France este de părere că *porneia* reprezintă un adulter săvârșit de femeie, în timp ce adulterul (*μοιχεία*) era considerat un păcat făcut de un bărbat împotriva altui bărbat.³⁴ France îi citează³⁵ pe Allison și Davies, care consideră că „în greaca biblică există tendința ca rădăcina *μοιχ-* să fie folosită cu referire la bărbați, iar rădăcina *πορν-* cu referire la femei.”³⁶ (4) Legătura pe care o face Laney între loghionul mateean al lui Isus pe tema divorțului și textul din Lev. 18 este forțată. După cum bine a observat Thomas Edgar, în Lev. 18 nu se vorbește despre căsătorii incestuoase, ci despre incest.³⁷ Așadar, părerea lui Laney conform căreia excepția privitoare la divorț se referă la căsătoriile incestuoase interzise de Lev. 18 nu poate rămâne în picioare.

Având în vedere cele discutate mai sus, concluzionăm discuția de până acum afirmând că, potrivit textelor din Mat. 5:32 și 19:9, expresiile *παρεκτὸς λόγου πορνείας* și *μὴ ἐπὶ πορνείᾳ* trebuie interpretate ca o excepție la porunca divină ce interzice divorțul, ca o clauză în baza căreia Isus permite unui soț sau unei soții să divorțeze de partenerul de căsătorie care a comis păcatul adulterului.

³¹ Laney, „No Divorce”, p. 36–37.

³² Laney, „No Divorce”, p. 37.

³³ France, *Matthew*, p. 209.

³⁴ France, *Matthew*, p. 209.

³⁵ France, *Matthew*, p. 208, n. 107.

³⁶ Pentru detalii, vezi W.D. Davies și D.C. Allison, *Matthew*, vol. 1 (ICC), Londra, T&T Clark, 2004, p. 532.

³⁷ H. Wayne House (ed.), *Divorce and Remarriage*, p. 65. Thomas Edgar respinge categoric interpretarea lui Laney că *porneia* s-ar referi la căsătorii incestuoase. Pentru detalii, vezi argumentele lui Edgar din Laney, „Divorce & Remarriage for Adultery or Desertion”, p. 180–186.

3. Perspectiva Domnului Isus asupra recăsătoririi

În continuarea studiului nostru vom cerceta poziția lui Isus față de recăsătorire și ne vom concentra îndeosebi asupra chestiunii privitoare la dreptul de a se recăsători al celui care a divorțat de soțul infidel. După cum am putut observa din studiul loghionurilor sale despre divorț și recăsătorire, Isus osândește divorțul și recăsătorirea și arată că voia lui Dumnezeu este ca familia să rămână în unitate. Texte ca cele din Luca 16:18 și Marcu 10:2–12 susțin, în mod clar, această perspectivă. Textele din Matei ridică, însă, o problemă; acestea conțin expresia „afară de (pricină de) curvie” (5:2; 19:9). În urma analizei făcute acestor pasaje, concluzia noastră a fost aceea că Domnul Isus acordă dreptul de a divorța soțului înșelat. Așa am înțeles clauzele care constituiau excepțiile din Mat. 5:32 (παρεκτὸς λόγου πορνείας) și Mat. 19:9 (μὴ ἐπὶ πορνείᾳ). În ce privește recăsătorirea, este clar că o persoană, care divorțează din altă pricină decât adulterul și se recăsătorește apoi, comite adulter, iar o persoană care se căsătorește cu cel părăsit, afară de pricină de adulter, comite păcatul adulterului (Mat. 5:32; Marcu 10:11–12; Luca 16:18; Mat. 19:9). Problema care are nevoie de clarificare o reprezintă stabilirea implicațiilor excepției „afară de (pricină de) curvie”; este ea o concesie și pentru recăsătorire, sau constituie un motiv întemeiat numai pentru divorț? Formulată altfel, problema se reduce la întrebarea dacă cel care divorțează din pricina căderii în adulter a partenerului de căsători poate, în mod legitim, să se recăsătorească. Întrebarea a primit două răspunsuri diametral opuse. În timp ce unii cercetători consideră că singurul răspuns este „nu”, alții susțin, dimpotrivă, că această întrebare poate primi un răspuns pozitiv.

Punctul de vedere al celor care susțin că cel divorțat nu are dreptul să se recăsătorească este bine afirmat și reprezentat de către Jacques Dupont,³⁸ Gordon Wenham³⁹ și William Heth.⁴⁰ În esență, această perspectivă afirmă că divorțul este permis doar în caz de adulter, dar, dacă persoana care se desparte pe motiv de adulter se recăsătorește, comite adulter. Cel care divorțează are două variante legale: divorțul, urmat de celibat, sau împăcarea cu partenerul de căsătorie de care a divorțat. Recăsătorirea cu o altă persoană, câtă vreme unul dintre soți este în viață, constituie o relație adulterină.

Exponent al acestei poziții, William Heth susține că Domnul Isus a vorbit despre trei perioade ale istoriei familiei: (1) perioada din Eden, care descrie situația ideală a familiei; (2)

³⁸ Jacques Dupont, *Marriage et divorce dans l'Évangile: Matthieu 19:3–12 et parallèles*, Bruxelles, Abbaye de Saint-André, 1959, p. 143–157.

³⁹ Gordon Wenham, „Matthew and Divorce: An Old Crux Revisited”, în *Journal for the Study of the New Testament*, nr. 22, 1984, p. 99–100.

⁴⁰ Heth, „Divorce, but No Remarriage”, în H. Wayne House (ed.), *Divorce and Remarriage*, p. 73–130.

perioada concesiilor legii mozaice și (3) perioada reșezării făcute de Isus, în care suntem cuprinși și noi.⁴¹ Heth se opune vehement ideii că persoana care divorțează după ce a fost înșelată are dreptul să se recăsătorească. Autorul nostru scrie:

Expresia „afară de pricină de curvie” nu trebuie să însemne mai mult decât faptul că despărțirea de o soție infidelă nu o va face vinovată de păcatul adulterului, căci ea s-a făcut singură vinovată de acest păcat, adulterul fiind cel mai obișnuit gen de păcat sexual exprimat prin termenul *porneia* [...] Cazul special din Mat. 5:32 este pur și simplu o recunoaștere a faptului că, dacă soția a comis deja adulter, soțul ei nu poate fi considerat vinovat că a condus-o la aceasta prin faptul că a divorțat de ea. Ea este cea care va fi considerată vinovată de încălcarea celei de-a șaptea porunci în acest caz, nu el. Isus nu specifică nimic în prima parte din Mat. 5:32 despre recăsătorirea după divorț din cauze de imoralitate sexuală.⁴²

Heth consideră că expresia „afară de pricină de curvie” din Mat. 5:32 și Mat. 19:9 se referă la dreptul soțului înșelat de a divorța, nu însă și la acela de a se recăsători. În sprijinul afirmației sale, autorul invocă cinci argumente: (1) Biserica Primară și Părinții Bisericii din primele secole nu au interpretat clauza mateeană ca pe un drept al soților înșelați de a se recăsători; (2) păcatul adulterului nu desface legătura de căsătorie, soții fiind legați înaintea lui Dumnezeu și în cazul infidelității conjugale;⁴³ (3) clauza „afară de pricină de curvie” se referă la dreptul de a divorța și nu la dreptul la recăsătorire, ordinea cuvintelor din frază susținând această exegeză⁴⁴; (4) textele sinoptice din Luca 16:18 și Marcu 10:2–10 indică faptul că excepția mateeană nu trebuie văzută ca o acceptare a recăsătoririi în cazul celor divorțați din motiv de adulter, ci doar ca o concesie în ceea ce privește separarea de un soț infidel; (5) Pavel nu se referă nicăieri la dreptul de recăsătorire al soțului înșelat prin adulter.⁴⁵

Deși intenția lui Heth de a afirma caracterul indisolubil al căsătoriei este laudabilă, concluzia la care acesta ajunge nu poate fi acceptată pentru simplul motiv că ea nu respectă semnificația clauzei rostite de Isus și consemnată de Matei. În paragrafele anterioare din studiul nostru am

⁴¹ Heth, „Divorce, but No Remarriage”, p. 74. Heth face o sinteză a învățăturilor nou-testamentare cu privire la divorț și recăsătorire, pe care le rezumă la următoarele puncte: 1) Dumnezeu vrea ca legătura de căsătorie să se manifeste pe parcursul unei relații de o viață. „Ceea ce Dumnezeu a unit, omul să nu despartă” (Marcu 10:2–9; Mat. 19:3–8). 2) Cuplurile căsătorite nu trebuie să se despartă sau să divorțeze (1 Cor. 7:10; vezi și Marcu 10:9; Mat. 19:6). 3) În caz de despărțire sau divorț, partenerii trebuie să rămână necăsătoriți sau să se împace (1 Cor. 7:11). 4) Recăsătorirea după divorț înseamnă adulter (Mat. 5:32; Marcu 10:11,12; Luca 16:18). 5) Divorțul în sine este un fel de adulter și conduce femeia să comită adulter dacă se recăsătorește, excepție făcând cazurile în care ea a fost infidelă (Mat. 5:32 în contextul versetelor 27–32: încălcarea celei de-a șaptea porunci). 6) „Oricine își lasă nevasta, afară de pricină de curvie, și ia pe alta de nevastă, preacurvește, și cine ia de nevastă pe cea lăsată de bărbat, preacurvește” (Mat. 19:9). 7) Soția credincioasă care este lăsată de un soț necredincios „nu mai este legată de el” (1 Cor. 7:15). Pentru detalii, vezi Heth, „Divorce, but No Remarriage”, p. 91–92.

⁴² Heth, „Divorce, but No Remarriage”, p. 93–94.

⁴³ Dupont susține cu tărie că divorțul nu poate dizolva și anula o căsătorie, nici chiar în cazul în care el are loc din motivul adulterului. Pentru detalii, vezi Dupont, *Marriage et divorce*, p. 143–157.

⁴⁴ Concluzia exegetică, după Heth, poate fi cuprinsă în două propoziții: „(1) Un bărbat nu poate divorța de soția lui decât dacă aceasta se face vinovată de adulter și (2) Oricine se căsătorește cu o altă femeie după ce a divorțat de soția lui comite adulter. Sau, pentru a parafraza ideea: «divorțul din alte motive decât infidelitatea maritală este interzis, iar recăsătorirea după fiecare divorț reprezintă adulter.»” (Heth, „Divorce, but No Remarriage”, p. 104).

⁴⁵ Pentru aprofundarea detaliilor legate de argumentarea lui Heth, vezi Heth, „Divorce, but No Remarriage”, p. 94–108.

dovedit că expresia „afară de pricină de curvie” se referă la păcatul adulterului, nu la infidelitate în timpul logodnei sau la căsătorii incestuoase interzise. Așadar, perspectiva lui Heth nu poate fi acceptată din mai multe considerente.

În primul rând, Heth nu aduce argumente suficiente în sprijinul afirmației că păcatul adulterului nu desface legământul căsătoriei; el crede că soții sunt legați unul de celălalt și în cazul în care unul comite adulter. Însă această afirmație ridică o obiecție. Este adevărat că adulterul nu desface legământul căsătoriei; nici Isus nu a spus așa ceva, însă adulterul constituie un motiv legal pentru divorț. Isus nu a spus că adulterul anulează căsătoria, ci că o persoană al cărui soț a comis adulter poate să divorțeze legal. Nu adulterul desface căsătoria, ci divorțul determinat de adulter. Afirmația lui Heth anulează zicerea lui Isus, privitoare la clauza „din pricină de curvie”, afirmație care permite soțului înșelat prin adulter nu doar să divorțeze, ci și să se recăsătorească.

În al doilea rând, observația că sintaxa frazei arată aplicabilitatea excepției privind adulterul doar la dreptul legitim de a divorța, nu și la cel de recăsătorire este injustă. Sintaxa frazei din Mat. 5:32 și Mat. 19:9 indică limpede că excepția „afară de pricină de curvie” se referă la aceeași persoană care divorțează din motiv de adulter și se recăsătorește după divorț, și nu la două persoane diferite. Textele mateene nu au în vedere două persoane diferite – una care divorțează din motiv de adulter și alta care se recăsătorește, ci o singură persoană, care constituie subiectul ambelor enunțuri: divorțul motivat de adulter și recăsătorirea motivată de adulter. Dacă excepția „afară de pricină de curvie” se referă numai la dreptul de a divorța al persoanei înșelate, atunci ne confruntăm cu două probleme majore: (1) divorțul fără posibilitatea recăsătoririi nu este deloc excepție, de vreme ce partenerul înșelat este deja părăsit prin interpunerea altei persoane în mariaj; (2) admitem că cel care divorțează face un lucru rău, dar cum ar putea fi acuzată persoana care divorțează din pricina adulterului atâta timp ea cât nu se recăsătorește? În text se subînțelege ideea recăsătoririi. Dacă Isus face excepție de la regulă doar în cazul divorțului motivat de adulter, nu și în cazul recăsătoririi motivate de adulter, atunci în ce mod comite adulter persoana divorțată dar nerecăsătorită?

Thomas Edgar respinge ferm interpretarea și argumentele lui Heth, susținând că Isus învață că partenerul înșelat prin adulter are dreptul legitim să se despartă și să se recăsătorească. Explicând textul din Mat. 19:9, Edgar scrie:

Verbul principal din v. 9 este „preacurvește”. Subiectul acestui verb, cel care comite adulterul, este descris de propoziția relativă: „oricine divorțează de soție, afară de pricină de curvie, și se căsătorește cu alta”. Cel care divorțează de soția lui din altă pricină decât curvia este aceeași persoană care se căsătorește cu altă femeie, deoarece ambele verbe sunt în aceeași propoziție relativă, descriind același individ. Astfel, cel care divorțează de soția lui afară de pricină de curvie este același individ care se căsătorește cu alta și același individ care săvârșește adulter. Este imposibil, din punct de vedere gramatical, ca textul să se refere la două subiecte diferite. Observați că acest verset nu prezintă un individ care doar divorțează fără a se recăsători. Versetul se referă doar la un

indivd care divorțează și se recăsătorește. Interpretarea conform căreia acest verset îngăduie doar divorțul, dar nu și recăsătorirea nu este doar improbabilă, ci și imposibilă din punct de vedere gramatical.⁴⁶ [...] Mat. 19:9 are un singur subiect la singular, „oricine” („cel care”, *hos*), pentru verbul principal, „preacurvește” (*moichatai*). Acest individ este descris de cele două verbe la singular: „divorțează” și „ia pe alta de nevastă”. Cu alte cuvinte, acest individ este subiectul tuturor celor trei verbe („își lasă nevasta”, „ia pe alta de nevastă” și „preacurvește”) și este *singurul* subiect al propoziției.⁴⁷

Interpretarea lui Edgar este împărtășită și de Tipei, care, respingând poziția lui Jacques Dupont și a lui Gordon Wenham, scrie: „Cea mai simplă și corectă cale de a interpreta clauza «afară de pricină de curvie» este a spune că recăsătorirea care este precedată de un divorț care nu a fost cauzat de adulter este interzisă, întrucât tocmai acest gen de divorț este ilegal. [...] Așadar, în formularea lui Matei, Isus spune: a) că bărbatul care se recăsătorește după ce a divorțat ilegal (adică din alt motiv decât cel de adulter) preacurvește, fiindcă, din punctul de vedere al Legii, el este încă soțul femeii de care a divorțat; b) că acuzația nu i se poate aduce, însă, celui care se recăsătorește după ce a divorțat în urma adulterului comis de fosta soție.”⁴⁸ Având în vedere cele de mai sus, putem afirma că Heth nu are dreptate când susține că excepția „afară de pricină de curvie” se referă doar la divorț, nu și la dreptul de recăsătorire al persoanei înșelate.

În al treilea rând, trebuie să observăm că referirea la textele sinoptice lucane și marcană îl aduce pe Heth în situația de a respinge clauza care apare în la Matei: „afară de pricină de curvie”. Afirmăm cu fermitate principiul unității doctrinare a Scripturii și, totodată, ineranța ei. Pur și simplu Matei ne transmite mai multă informație pe subiectul divorțului și al recăsătoririi decât Marcu sau Luca. Lipsa clauzei din textele celor doi evangheliști nu trebuie înțeleasă ca o dovadă a unei contradicții între perspectivele lor teologice, ci mai degrabă ca o simplă omisiune a unui detaliu.⁴⁹ Edgar observă acest fenomen și în cazul altor texte și ajunge la concluzia că „cea mai detaliată dintre două afirmații este considerată cea mai exactă”.⁵⁰ Prin urmare, informația din Matei pe tema divorțului nu le contrazice pe cea lucană sau pe cea marcană, ci doar le completează. Interpretarea lui Heth elimină cu totul informația din Matei, din dorința de a respecta ce spun Luca și Marcu. Însă o astfel de interpretare reflectă mai degrabă poziția liberală în chestiunea ineranței Scripturilor, poziție cu care nu suntem de acord.

⁴⁶ Edgar, „Divorce & Remarriage”, p. 157.

⁴⁷ Edgar, „Divorce & Remarriage”, p. 159.

⁴⁸ Tipei, „Divorțul”, p. 60.

⁴⁹ Edgar, „Divorce & Remarriage”, p. 167.

⁵⁰ Edgar, „Divorce & Remarriage”, p. 168. oferă exemplul din Marcu 8:12, text pe care-l compară cu Mat. 12:39. Autorul scrie: „De exemplu, în Marcu 8:12, Isus spune: «neamului acestuia nu i se va da deloc un semn». Totuși, descriind același eveniment, Mat. 12:39 spune: «nu i se va da alt semn, decât semnul prorocului Iona». Totuși, această diferență nu este considerată contradictorie”.

În al patrulea rând, argumentul lui Heth, conform căruia ideea recăsătoririi în urma unui divorț motivat de adulter era străină de gândirea Părinților Bisericii are o dublă slăbiciune. Deși recunoaștem importanța, pentru interpretare, a perspectivei pe care o au Părinții Bisericii asupra anumitor subiecte, trebuie să subliniem că opinia acestora nu este normativă. Slăbiciunea argumentului perspectivei istorice constă în următoarele două puncte: (1) înțelegerea pe care o au Părinții Bisericii asupra unui anumit subiect este valabilă în măsura în care textele biblice nu contrazic acea interpretare. În cazul dreptului la recăsătorire al celor divorțați din motiv de adulter, înțelegerea Părinților este contrazisă de textele lui Matei. (2) Având în vedere faptul că Părinții Bisericii s-au înșelat adesea pe subiecte esențiale, cum ar fi justificarea prin credință, înțelegerea botezului creștin, aspecte legate de cultul creștin etc., trebuie să fim rezervați cu privire la construirea unei poziții dogmatice doar pe tradiția creștină. Noi nu respingem tradiția creștină în mod a priori, însă, urmând principiul *sola Scriptura*, acceptăm ca adevărate doar acele tradiții care sunt în acord cu Scriptura. De vreme ce între tradiția creștină privitoare la căsătorire și poziția NT există un dezacord, noi trebuie să rămânem la poziția biblică.

În al cincilea rând, observația lui Heth că Pavel nu se referă nicăieri la dreptul la recăsătorire al soțului înșelat nu constituie un argument pentru anularea excepției mateene referitoare la dreptul de recăsătorire al celor despărțiți din motiv de adulter. Pavel nu se contrazice cu Matei. Însă perspectiva paulină asupra divorțului și recăsătoririi va fi aprofundată mai târziu, în prezentul studiu.

Analizând argumentele invocate de Heth, precum și obiecțiile care se ridică împotriva acestora, afirmăm că poziția lui Heth, deși meritorie în încercarea de afirmare a caracterului indisolubil al căsătoriei, nu poate fi acceptată ca reprezentând interpretarea corectă a clauzei mateene „afară de pricină de curvie”. Interpretarea corectă a acestei excepții nu se referă doar la dreptul de a divorța al celor care au fost înșelați prin adulter, ci și la dreptul lor de a se recăsători.⁵¹ Având în vedere că anterior am prezentat argumentele în baza cărora credem că Isus s-a referit nu numai la dreptul de a divorța al soțului înșelat, ci și la dreptul său de a se recăsători, nu vom mai reveni asupra întrebării dacă cel divorțat din motiv de adulter are dreptul de a se recăsători.

Deși Isus nu o are în vedere în mod specific, întrebarea privitoare la statutul celui divorțat care nu se mai recăsătorește este una des întâlnită în zilele noastre. Într-un divorț sunt implicate două părți: partea care intențează divorțul și victima divorțului. Care este statutul celor divorțați, în conformitate cu etica lui Isus? (1) Partea care intențează divorțul în afara motivului curviei păcătuiește, chiar dacă nu se mai recăsătorește. Isus a spus că cine își lasă nevasta, afară de pricină de curvie, îi dă motiv să preacurvească. (2) Partea părăsită din alte motive decât adulterul nu poate fi

⁵¹ Interpretarea clauzei „afară de pricină de curvie” ca afirmare a dreptului soților înșelați de a divorța și a se recăsători este susținută de către Thomas Edgar și Larry Richards. Vezi House (ed.), *Divorce and Remarriage*, p. 151–248); Tipei, „Divorțul”, p. 60–61; Gherhard Maier, *Evanghelia după Matei*, Korntal, Lumina Lumii, 2000, p. 162–165; John Stott, *Predica de pe munte*, Cluj-Napoca, Logos, 2005, p. 102–103; Boettner, *Divorce*, p. 11–21.

acuzată de comiterea adulterului doar pentru că a divorțat. O asemenea persoană este o victimă a circumstanțelor. (3) În Mat. 5:22 Isus a spus că cine își lasă nevasta îi dă prilej să preacurvească, iar în Luca 16:8 – cine ia de nevastă pe cea lăsată de bărbatul ei preacurvește. Prin urmare, după cuvântul lui Isus, dacă o femeie a fost părăsită de soțul ei și se recăsătorește cu altcineva, noul cuplu este într-o relație de curvie. În baza principiului indisolubilității căsătoriei, afirmat de Isus, femeia părăsită este încă soția celui care a părăsit-o, și ca atare, dacă trăiește cu un alt bărbat, comite adulter.

În concluzie, potrivit textelor din evanghelii, Isus afirmă caracterul indisolubil al căsătoriei și interzice divorțul pentru orice motiv. Expresiile *παρεκτὸς λόγου πορνείας* și *μὴ ἐπὶ πορνείᾳ*, din Mat. 5:32, respectiv Mat. 19:9, trebuie interpretate ca excepții de la regula generală cu privire la divorț și recăsătorire. În baza acestei excepții, un soț care a fost înșelat nu este obligat să divorțeze, dar dacă reconcilierea nu este posibilă, el are dreptul să divorțeze și să se recăsătorească. În cazul divorțului nemotivat de adulter, părțile nu au dreptul să se recăsătorească. Recăsătorirea unei persoane divorțate dintr-un alt motiv decât curvia sau căsătorirea cu o persoană divorțată dintr-un alt motiv decât curvia constituie adulter.

C. Divorțul și recăsătorirea în învățătura apostolului Pavel

Poziția lui Pavel față de divorț și recăsătorire este afirmată în două texte:

1. Rom. 7:2–3: căsătoria ca legământ pentru toată viața

„Căci femeia măritată este legată prin Lege de bărbatul ei câtă vreme trăiește el; dar dacă-i moare bărbatul, este dezlegată de legea bărbatului ei. Dacă deci, când îi trăiește bărbatul, ea se mărită după altul, se va chema preacurvă; dar, dacă-i moare bărbatul, este dezlegată de lege, așa că nu mai este preacurvă, dacă se mărită după altul” (Rom. 7:1–4).

În acest text, Pavel stabilește câteva adevăruri privitoare la familie: (1) Căsnicia este un legământ indisolubil, valabil pentru toată viața; (2) Dezlegarea de legământul căsătoriei are loc doar prin moartea unuia dintre soți; (3) Dacă în timp ce unul dintre soți este în viață, celălalt soț divorțează și se recăsătorește cu o altă persoană, a doua căsătorie constituie o relație de adulter; (4) Recăsătorirea legitimă poate avea loc doar în cazul văduviei.

2. 1 Cor. 7:39–40: dreptul de recăsătorire în cazul văduviei

„O femeie măritată este legată de lege câtă vreme îi trăiește bărbatul; dar, dacă-i moare bărbatul, este slobodă să se mărite cu cine vrea; numai în Domnul. Dar, după părerea mea, va fi mai fericită dacă rămâne așa cum este. Și cred că și eu am Duhul lui Dumnezeu” (1 Cor. 7:39–40).

În acest pasaj, Pavel afirmă că legământul căsătoriei este indestructibil. Numai moartea poate dizolva legământul căsătoriei. Deși Pavel vorbește despre „femeia căsătorită”, se înțelege că principiul este valabil și pentru „bărbatul căsătorit”. În cazul în care unul dintre soți moare, cel rămas în viață are dreptul să se recăsătorească cu orice persoană creștină. Un creștin văduv nu va putea să se recăsătorească decât cu un alt creștin. Dincolo de acest principiu, Pavel subliniază un sfat personal cu caracter pastoral, potrivit căruia cel văduv ar face mai bine să aleagă să trăiască singur, dacă vrea să fie fericit. Apostolul nu precizează din ce motiv dă acest sfat, însă din contextul mai larg înțelegem că el are în vedere fie circumstanțele descrise prin expresia „strămtorarea din vremea de acum” (1 Cor. 7:26), fie iminența venirii Domnului.

3. 1 Cor. 7:10–16: divorțul și recăsătorirea în familiile creștine și cele mixte

În corespondența pe care Pavel a avut-o cu biserica din Corint, apostolul a fost întrebat cu privire la problemele legate de căsătorie și divorț. Pe marginea problemei s-au ridicat două categorii de întrebări:

(1) Întrebări ridicate de familiile în care ambii soți erau creștini, care priveau două situații delicate: (a) Este permis divorțul dintre doi soți creștini? (b) Se pot recăsători cei care în momentul divorțului erau creștini?

(2) Întrebări ridicate de familiile mixte, în care un soț era creștin și unul necreștin: (a) Într-o familie mixtă, soțul creștin poate iniția divorțul? (b) Nu cumva viața conjugală alături de un soț necreștin îl pângărește pe cel creștin? (c) Ce trebuie să facă un soț creștin dacă soțul necredincios vrea să se despartă? Răspunsul dat de Pavel la aceste întrebări și situații de viață se găsește în 1 Cor. 7:10–16:

Celor căsătoriți le poruncesc nu eu, ci Domnul, ca nevasta să nu se despartă de bărbat. (Dacă este despărțită, să rămână nemăritată sau să se împace cu bărbatul ei.) Și nici bărbatul să nu-și lase nevasta. Celorlalți le zic eu, nu Domnul: dacă un frate are o nevastă necredincioasă, și ea voiește să trăiască înainte cu el, să nu se despartă de ea. Și dacă o femeie are un bărbat necredincios, și el voiește să trăiască înainte cu ea, să nu se despartă de bărbatul ei. Căci bărbatul necredincios este sfințit prin nevasta credincioasă, și nevasta necredincioasă este sfințită prin fratele; altminteri, copiii voștri ar fi necurați, pe când acum sunt sfinți. Dacă cel necredincios vrea să se despartă, să se despartă; în împrejurarea aceasta, fratele sau sora nu sunt legați: Dumnezeu ne-a chemat să trăim în pace. Căci ce știi tu, nevastă, dacă îți vei mântui bărbatul? Sau ce știi tu, bărbate, dacă îți vei mântui nevasta?

Pasajul paulin conține două paragrafe în care sunt tratate două aspecte diferite legate de problema divorțului și a recăsătoririi. În primul paragraf (7:10–11) Pavel se referă la familiile în care ambii soți sunt creștini, iar în al doilea paragraf (7:12–16) el analizează situația familiilor în care un soț este creștin și unul necreștin.

1 Cor. 7:10–11: etica divorțului și recăsătoririi pentru familiile creștine

Elemente exegetice semnificative în 1 Cor. 7:10–11

Înainte de a ne apleca asupra învățăturii pauline din textul amintit, este necesar să clarificăm două detalii tehnice legate de text. (1) Pavel folosește două cuvinte diferite pentru a se referi la divorț. Un prim cuvânt este verbul χωρίζω, ale cărui sensuri sunt „a despărți, a separa”; al doilea cuvânt este verbul ἀφίημι, care înseamnă „a lăsa să plece, a alunga, a divorța”. Pornind de la analiza celor doi termeni, unii comentatori au afirmat că Pavel urmărește două nuanțe diferite. Folosind verbul χωρίζω în dreptul femeilor, apostolul ar susține că femeile ar fi putut doar să își părăsească soțul, nu să și divorțeze legal; cuvântul ἀφίημι ar indica, la rândul său, dreptul bărbaților de a divorța în mod legal.⁵² Cineva ar putea specula pe marginea nuanțelor celor două cuvinte pentru a susține că Pavel avea în vedere două situații diferite. În prima dintre ele, apostolul ar trata acel conflict din cadrul familiei în urma căruia familia s-a separat prin părăsirea domiciliului de către soție, care încă nu a divorțat legal (acest caz ar fi descris de verbul ἀφίημι); în a doua situație (descrisă prin verbul χωρίζω) ar fi vorba despre un divorț legal, provocat de soț. Potrivit acestei înțelegeri, Pavel i-ar învăța pe corinteni că o soție nu trebuie să se despartă de soț (în context, motivul era acela că relațiile sexuale afectează spiritualitatea) printr-o separare liber consimțită sau prin părăsirea domiciliului, fără a divorța și legal; de asemenea, soțul pus într-o astfel de această situație nu are dreptul să divorțeze (ἀφίημι) legal de soția care s-a separat de el.

Această interpretare a textului nu poate rămâne în picioare din două motive. În primul rând, Pavel nu are în vedere separarea soției de soțul ei, în afara unui divorț legal, de vreme ce în v. 11 apostolul interzice femeii care se separă de soț dreptul la recăsătorire. Dacă prin separare nu se înțelege divorț legal, ci doar o separare liber consimțită, în baza căreia soția decide să trăiască separat de soț, dar să păstreze, totuși, formele legale ale căsătoriei (certificatul de căsătorie, în zilele noastre), atunci nu există nicio logică pentru interdicția recăsătoririi soției separate. Rațiunea argumentului constă în faptul că, atât timp cât soția este legată de soțul ei, din punct de vedere legal,

⁵² Tipei îl contrazice pe J.K. Elliott, care susține această nuanță. Pentru detalii, vezi Tipei, „Divorțul”, p. 67, n. 32.

ea nu se poate recăsători cu un alt bărbat; chiar dacă ar fi separată printr-o înțelegere mutuală, ea este, totuși, căsătorită. Posibilitatea recăsătoririi ar exista doar în cazul în care prin separare s-ar înțelege un divorț legal provocat de soție, nu doar o separare liber consimțită între soți.

În al doilea rând, există dovezi clare care confirmă faptul că, în cultura greco-romană, atât divorțul prin părăsire, cât și cel legalizat prin documente doveditoare reprezentau două forme ale aceleiași realități: divorțul. Instone-Brewer arată că în certificatele de căsătorie grecești erau folosite mai mult de 50 de cuvinte care descriau divorțul și că, în mod obișnuit, în cuprinsul unui singur document de acest fel puteau fi întâlnite cuvinte diferite care se refereau la divorț. Autorul menționează cazul unui papirus în care sunt folosiți șase termeni diferiți pentru divorț.⁵³ Instone-Brewer scrie: „în mod sigur nu se poate spune că ὁφίμυ face referire la divorțul legal, iar χωρίζω – doar la separare. În societatea greco-romană, separarea era socotită un divorț legal, iar χωρίζω este cel mai comun dintre cuvintele folosite pentru divorț”.⁵⁴ Acordând atenție nuanțelor de sens ale cuvintelor ὁφίμυ și χωρίζω, Gordon Fee scrie că: „în cultura greco-romană divorțul putea să fie legalizat printr-un document oficial, dar cel mai adesea el pur și simplu avea loc. În această cultură, divorțul era divorț, fie că era certificat printr-un document, sau nu.”⁵⁵ Așadar, putem afirma cu certitudine că Pavel, prin folosirea celor doi termeni, se referă la divorț, care se putea realiza fie prin scrierea unui document oficial, fie pur și simplu prin separarea celor doi soți. Și într-un caz, și în celălalt, acțiunea era considerată divorț legal.

(2) A doua problemă tehnică pe care trebuie să o clarificăm este clauza introdusă de Pavel în v. 11a: „Dacă este despărțită, să rămână nemăritată, sau să se împace cu bărbatul ei”. Textul grecesc exprimă această clauză folosind un subjonctiv aorist pasiv – ἐὰν δὲ καὶ χωρισθῇ. Dar sintagma în care apare acest verb ar putea fi interpretată în două moduri diferite.

În primul rând, textul s-ar putea referi la o stare de fapt deja existentă, caz în care expresia este tradusă prin „dacă este despărțită” – variantă care apare și în traducerea Cornilescu. În această situație, Pavel ar avea în vedere un caz de divorț deja existent și cunoscut în biserica din Corint. În timp ce în v. 10 apostolul interzice categoric eventualele viitoare divorțuri din biserică, în v. 11 el se referă la un fapt deja consumat. În momentul scrierii epistolei, cineva din Corint era divorțat, prin urmare Pavel nu mai putea spune acestei familii să nu divorțeze. Pentru cei deja divorțați, apostolul spune că ei trebuie să trăiască în celibat, adică să rămână despărțiți, sau să se împace cu soțul de care s-au despărțit; recăsătorirea cu o altă persoană este exclusă în mod categoric.⁵⁶

⁵³ Instone-Brewer, *Divorce and Remarriage*, p. 199, n. 15.

⁵⁴ Instone-Brewer, *Divorce and Remarriage*, p. 199, n. 15.

⁵⁵ Gordon D. Fee, *1 Corinthians* (NICNT), Grand Rapids, Eerdmans, 1988, p. 293.

⁵⁶ Această interpretare este susținută de cele mai multe traduceri moderne, printre care se numără și traducerea Cornilescu. Gordon Fee îi citează pe Dungan și Murphy-O'Connor, care susțin, la rândul lor, această poziție. Pentru detalii, vezi Fee, *1 Corinthians*, p. 294–295, n. 22–24.

A doua interpretare a v. 11a afirmă că subjonctivul aorist pasiv din sintagma ἐὰν δὲ κοὶ χωρισθῇ ar trebui tradus prin: „dacă, totuși, se desparte”, sau „în eventualitatea în care se desparte”. În acest caz, apostolul nu se referă la o situație existentă deja în biserică, ci la una s-ar putea întâmpla în viitor, într-un moment nedefinit. Tipei, care susține această poziție, argumentează că subjonctivul aorist pasiv, la care este exprimată clauza din v. 11a, exprimă posibilitatea ca divorțul să se întâmple în viitor.⁵⁷ Gordon Fee susține aceeași interpretare, scriind că apostolul are în vedere situația în care divorțul ar putea apărea pe viitor, dintr-un motiv sau altul. Potrivit lui Fee, Pavel învață că situația ideală pentru biserică este ca ea să nu înregistreze niciun divorț; totuși, dacă divorțul avea loc, situația putea fi tolerată dacă cel divorțat nu se recăsătorea sau se întorcea la fostul soț. În condițiile de mai sus, cel divorțat, dar nerecăsătorit, poate să rămână mai departe în biserică.⁵⁸

Suntem de părere că apostolul Pavel nu putea avea în vedere aspectele cuprinse în interpretarea propusă de Fee și Tipei din pricina faptului că aceasta intră în contradicție cu enunțul din v. 10, acolo unde apostolul arată clar că o nevastă nu trebuie să se despartă de bărbat. Dacă înțelegem textul din v. 11a ca reprezentând o concesie de tipul „dacă totuși se desparte, atunci [...]”, implicația ar fi aceea că Pavel se contrazice pe sine. În v. 10, Pavel arată că Domnul interzice divorțul, pentru ca în v. 11a apostolul să-l tolereze, ba chiar să ofere soluții alternative în eventualitatea în care acesta s-ar produce. Este mai corect să considerăm că, la momentul scrierii epistolei sale, unele familii din biserica din Corint erau deja despărțite. Pentru cele care nu erau despărțite, dar care poate se gândeau la această posibilitate, Pavel spune clar că soții nu trebuie să divorțeze unul de celălalt. Familiilor care au divorțat înainte de scrierea textului paulin apostolul nu le mai poate spune să nu divorțeze. Desigur, s-a ridicat întrebarea care este cuvântul Domnului pentru cei care deja erau divorțați. La această întrebare, Pavel răspunde că cei care se găsesc în această situație au două posibilități: fie trăiesc mai departe în celibat, fie se întorc la soții de care au divorțat. În orice caz, recăsătorirea cu o altă persoană este categoric exclusă. Această interpretare asigură coerență și consecvență în idei între ceea ce a spus Domnul și completarea apostolului.

Perspectiva lui Pavel asupra divorțului și a recăsătoririi

„Celor căsătoriți, le poruncesc nu eu, ci Domnul, ca nevasta să nu se despartă de bărbat. (Dacă este despărțită, să rămână nemăritată, sau să se împace cu bărbatul ei.) Și nici bărbatul să nu-și lase nevasta.” Prin expresia „le poruncesc nu eu, ci Domnul”, Pavel se referă la niște cuvinte rostite de Isus, care erau cunoscute în Corint, dintr-o tradiție consemnată într-una dintre evangheliile,

⁵⁷ Tipei, „Divorțul”, p. 67–68.

⁵⁸ Fee, *1 Corinthians*, p. 294–295.

probabil cea marcană, în care divorțul le era interzis atât femeilor, cât și bărbaților.⁵⁹ Apelul la autoritatea Domnului are scopul de a conferi o mai mare greutate cuvintelor apostolului. Referirea atât la femei, cât și la bărbați ca la partea care ar putea intenta divorțul reflectă cultura greco-romană pe care o avea biserica din Corint. Dacă în iudaism doar bărbatul putea cere divorțul, conform legislației romane divorțul putea fi cerut și de soție.⁶⁰ Prin urmare, Pavel poruncește ca nici soția creștină și nici soțul creștin să nu divorțeze. Potrivit lui Gordon Fee, adresarea în primul rând către femei sugerează că problema de fond era reprezentată de femeile creștine care trăiau o eshatologie realizată și care, folosind sloganul „nu este bine ca bărbatul să se atingă de femeie”, (7:1) refuzau relațiile sexuale cu soții lor (7:5), solicitând divorțul în cazul în care se ajungea la relații sexuale în familie.⁶¹

Poziția lui Pavel în chestiunea divorțului între creștini este foarte clar exprimată: divorțul este categoric interzis. Nici soția și nici soțul nu trebuie să divorțeze. Greutatea cuvintelor pauline este întărită prin citarea cuvintelor Domnului Isus. Apostolul Pavel nu se referă la clauza mateeană – „afară de pricină de curvie” –, dar nici nu o contrazice: el pur și simplu nu menționează situațiile determinate de această clauză. Motivul pentru care apostolul nu se referă la situația în care familia ar ajunge la divorț din cauza unui adulter ar putea fi acela că el se adresează familiilor creștine, prin urmare era de neconceput ca un creștin să comită adulter. În plus, după cum observă Fee, problema care se găsea la baza intentării divorțului de către femeile creștine era dată de convingerea acestora că relațiile sexuale afectează spiritualitatea. Cum aceste femei aveau convingerea că relațiile sexuale sunt păcătoase, era de așteptat ca adulterul să fie exclus din practica lor.

Putem afirma cu certitudine că (1) Pavel interzice divorțul între creștini, că (2) cerința sa era fundamentată pe cuvintele Domnului Isus și că (3) în epistola 1 Corinteni apostolul nu se referă la clauza „în afară de pricină de adulter”: el nici nu o aprobă, nici nu o respinge, ci pur și simplu nu o ia în discuție.

Pentru familiile creștine aflate în stare de divorț în momentul sosirii în Corint a epistolei pauline, apostolul are două soluții: (1) cei divorțați trebuie să rămână așa, adică despărțiți. Cerând acest lucru, Pavel interzice recăsătorirea creștinului divorțat cu o altă persoană. Apostolul declară că soția care s-a despărțit nu are dreptul să se recăsătorească cu un altul; ea trebuie să rămână așa, adică nemăritată. (2) În cazul în care cel divorțat dorește să fie din nou căsătorit, singura soluție acceptată este împăcarea cu fostul soț: recăsătorirea cu o altă persoană este interzisă.

Prin urmare, divorțul este interzis între creștini, iar dacă acesta a avut deja loc, soluția pentru soții divorțați este să trăiască separat, recăsătoria cu alte persoane fiind interzisă, sau să se împace cu

⁵⁹ Instone-Brewer, *Divorce and Remarriage*, p. 199; Tipei, „Divorțul”, p. 66–67.

⁶⁰ Instone-Brewer, *Divorce and Remarriage*, p. 190–191.

⁶¹ Fee, *1 Corinthians*, p. 290.

partenerii de căsătorie de care s-au despărțit. Menționăm că Pavel nu spune nimic despre situația în care unul dintre soții creștini părăsește credința și comite adulter. Această situație este reglementată de Domnul Isus (Mat. 5:31–32; Mat. 19:9): soțul înșelat prin adulter are dreptul (nu obligația) de a divorța și de a se recăsători.

1 Cor. 7:12–16: etica divorțului și a recăsătoririi pentru familiile mixte

În Corint existau și multe familii mixte, în care unul dintre soți era creștin și unul păgân. Ne referim, aici, la acele familii care s-au format pe când ambii soți erau necreștini, unul dintre ei devenind creștin mai târziu. Cei care se găseau în această situație au ridicat trei întrebări, la care Pavel oferă răspunsuri pertinente: (1) Nu cumva relațiile intime cu soțul necreștin afectează spiritualitatea și puritatea soțului creștin? (2) Într-o familie mixtă, soțul creștin poate iniția divorțul? (3) Ce trebuie să facă un creștin dacă cel necredincios vrea să se despartă?

Întrebarea 1: Relațiile intime cu soțul necreștin afectează spiritualitatea soțului creștin?

Această problemă a fost ridicată de soții creștini căsătoriți cu necreștini. În contextul în care în Corint a apărut ideea că relațiile intime dintre soți afectează spiritualitatea soților și că cei ce sunt ai lui Hristos (inclusiv cu trupul) nu mai pot fi și ai soților lor, unii credincioși au început să refuze relațiile intime din sânul vieții de familie. Pavel a tratat această problemă în 1 Cor. 7:1–9. Frământarea legată de raportul dintre puritatea spirituală și relațiile sexuale în căsătorie a fost și mai accentuată în cazul familiilor mixte. Rațiunea accentuării problemei era următoarea: de vreme ce relațiile intime dintre soții creștini le afectează acestora curăția spirituală, relațiile intime dintre un soț creștin și unul necreștin, care se închină la templele păgâne, nu pot decât să-l întineze și mai tare pe soțul credincios. Soluția la această problemă a fost ieșirea soților creștini din căsătoriile cu soții necreștini. Apostolul Pavel condamnă această soluție ca nepotrivită și cere ca soțul creștin să nu se despartă de soțul necreștin, atâta timp cât acesta din urmă dorește să rămână căsătorit mai departe cu persoana credincioasă. Cât privește curăția spirituală a credinciosului, care ar putea fi pusă în pericol prin rămânerea în căsătorie cu un necreștin, Pavel arată că soțul necredincios este sfințit prin relația cu cel credincios, prin urmare nici nu se pune problema ca soțul credincios să fie întinat prin rămânerea în căsătorie cu cel necredincios (v. 14).

Cuvântul „celorlalți” (τοῖς δὲ λοιποῖς) din v. 12 face referire la cei căsătoriți cu un soț necredincios, contextul arătând foarte clar acest lucru. Prin expresia „le zic eu, nu Domnul” (λέγω ἐγὼ οὐχ ὁ κύριος) nu trebuie să înțelegem că Pavel își exprimă opinia personală și că acest cuvânt are valoare de sfat personal, nu de cuvânt normativ. Ceea ce afirmă apostolul este că Domnul Isus

nu a tratat problema divorțului familiilor formate dintre un credincios și un necredincios, prin urmare nu avem un cuvânt de la Domnul pe acest subiect, cuvânt pe care să ne fundamentăm poziția. Cu toate acestea, problema nu rămâne nesoluționată. În absența posibilității de a cita un cuvânt al lui Isus pe această temă, Pavel face apel la autoritatea sa apostolică, autoritate delegată de Domnul Însuși, și la inspirația Duhului Sfânt, prin care apostolul face cunoscută voia lui Dumnezeu în situația apărută. În concluzie, cuvintele lui Pavel trebuie primite și urmate, întrucât ele sunt pline de autoritate divină și vrednice de crezare.

Întrebarea 2: Poate un soț creștin să inițieze divorțul de soțul necreștin?

La această întrebare, Pavel afirmă clar că, dacă un credincios este căsătorit cu un necredincios, iar acesta din urmă vrea să rămână căsătorit mai departe, cel credincios trebuie să rămână, la rândul lui, în căsătorie. Divorțul de un necredincios, motivat de convingeri religioase, este categoric interzis de Pavel, care aduce două argumente în susținerea acestei învățături. În primul rând, Pavel spune: „Căci bărbatul necredincios este sfințit prin nevasta credincioasă, și nevasta necredincioasă este sfințită prin fratele; altminteri, copiii voștri ar fi necurați, pe când acum sunt sfinți.” (v. 14). În al doilea rând, apostolul se referă la posibilitatea ca cel necredincios să vină, la rândul lui, la credință. Având această speranță, soțul credincios trebuie să rămână în relația de căsătorie: „Căci ce știi tu, nevastă, dacă îți vei mântui bărbatul? Sau ce știi tu, bărbate, dacă îți vei mântui nevasta?” (v. 16). Așadar, cel credincios nu trebuie să se despartă de soțul necredincios.

Întrebarea 3: Ce trebuie să facă un creștin dacă cel necredincios vrea să se despartă?

În textul supus atenției noastre observăm două detalii asupra cărora trebuie să insistăm mai mult. Ambele se găsesc în v. 15: „Dacă cel necredincios vrea să se despartă, să se despartă; în împrejurarea aceasta, fratele sau sora nu sunt legați: Dumnezeu ne-a chemat să trăim în pace.”

Primul detaliu este cuprins în expresia „Dacă cel necredincios vrea să se despartă, să se despartă”. La prima vedere, această afirmație pare a fi făcută cu prea multă ușurință, însă nu este așa. Pasajele anterioare reflectă grija pe care a avut-o Pavel ca cel credincios să nu provoace divorțul. Cu toată această grijă, soțul necredincios nu are ce să facă în situația în care cel necredincios vrea să divorțeze. Sesizând problema ridicată de modul în care se adresează Pavel, Tipei scrie: „Apostolul mizează pe faptul că soțul credincios sau soția credincioasă au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a-și salva căsnicia înainte de divorț. Prin cuvintele de mai sus, el le spune credincioșilor că trebuie să se resemneze în fața inevitabilului; orice încercare de a ajunge la reconciliere pare zadarnică.”⁶²

⁶² Tipei, „Divorțul”, p. 70.

Al doilea detaliu este cuprins în expresia „în împrejurarea aceasta, fratele sau sora nu sunt legați (οὐ δεδούλωται)”. Cuvântul δεδούλωται este perfectul pasiv al verbului δουλόω („a face pe cineva sclav, a înrobi”), care se referă la o condiție prezentă determinată de o acțiune din trecut. Sensul propoziției este: „fratele sau sora (în prezent) nu se găsesc înrobiți (legați)”, din cauza faptului că în trecut (vezi folosirea perfectului) soțul necredincios ar fi putut divorța. Întrebarea care se ridică aici este: în ce sens nu este legat soțul creștin? Există două linii majore de interpretare a acestei ziceri pauline:⁶³ (1) soțul creștin părăsit nu este vinovat de divorț, prin urmare el este liber să se recăsătorească, și (2) soțul creștin nu este obligat să rămână căsătorit cu soțul necredincios care dorește să divorțeze și nici nu trebuie să se simtă vinovat de păcatul divorțului.

Soțul creștin abandonat are dreptul la recăsătorire.

Interpretarea care afirmă dreptul soțului creștin de a se recăsători, cunoscută și sub numele de *Privilegium Paulinum*,⁶⁴ este îngrijit argumentată de către Instone-Brewer. Acesta trece în revistă posibilele sensuri ale textului paulin,⁶⁵ combate cu rafinament perspectivele care neagă dreptul la recăsătorire al credinciosului și concluzionează spunând că Pavel susține dreptul de la recăsătorire al soțului creștin părăsit.

Instone-Brewer scrie: „Libertatea la care se poate face referire în acest context este numai libertatea de recăsătoririi [...] Pentru cititorii primului secol, fie ei evrei sau greco-romani, cuvintele lui Pavel afirmau dreptul la recăsătorire. Acesta este sensul care se potrivește cel mai bine în contextul pasajului. Pavel tocmai vorbise despre cazul în care un credincios a ajuns la divorț împotriva voii lui, așa că întrebarea dacă îi este sau nu permis acestei persoane să se recăsătorească era firească. Cuvintele «în împrejurarea aceasta fratele sau sora nu sunt legați» răspund la această întrebare”.⁶⁶ Instone-Brewer își argumentează afirmațiile spunând că este un nonsens să susții că cineva este liber să se despartă după ce soțul celălalt a provocat despărțirea; referindu-se la textele rabinice din primul secol care tratează problema divorțului și observând că ele seamănă cu textul paulin, autorul mai arată că în iudaism soții care divorțau dintr-un motiv justificat se puteau recăsători.

Thomas Edgar susține, la rândul său, că un divorț considerat valid oferă dreptul la recăsătorire al persoanei vătămate. Există două situații în care divorțul poate fi socotit justificat. Prima este aceea în care unul dintre soți comite adulter, iar a doua este dată de cazul în care soțul

⁶³ Anthony C. Thiselton consemnează dezbaterile duse pe marginea interpretărilor date acestui pasaj și ne pune înaintea patru perspective asupra textului paulin. Pentru detalii, vezi Anthony C. Thiselton, *The First Epistle to the Corinthians* (NIGTC), Grand Rapids, Eerdmans, 2000, p. 534–537.

⁶⁴ *Privilegium Paulinum* este o lege canonică în catolicism; aceasta permite recăsătorirea credinciosului părăsit de soțul necreștin.

⁶⁵ Instone-Brewer trece în revistă toate sensurile în care soțul creștin părăsit ar putea fi socotit liber. Pentru detalii, vezi Instone-Brewer, *Divorce and Remarriage*, p. 201–202.

⁶⁶ Instone-Brewer, *Divorce and Remarriage*, p. 201–203.

credincios este abandonat de cel necredincios. Opinia lui Edgar este că în ambele situații este permisă recăsătorirea. Autorul scrie: „Din moment ce apostolul Pavel afirmă că este acceptabil pentru soția credincioasă să îngăduie acest lucru și din moment ce un divorț valid din punct de vedere biblic permite recăsătorirea, este foarte probabil ca apostolul Pavel să permită nu doar divorțul, ci și recăsătorirea ulterioară a persoanei părăsite de soțul necredincios.”⁶⁷

Adoptând poziția care susține dreptul la recăsătorire a soțului abandonat, Benjamin Fărăgău scrie: „Dacă reasezăm textul în context, nu trebuie să uităm că în verselele precedente (10–11) Pavel a vorbit tocmai despre divorț și despre recăsătorire. Paralela dintre texte ne-ar îndreptăți să readucem problema în discuție. Dacă în versetele 10 și 11 se vorbește despre divorț și recăsătorire, de ce nu s-ar vorbi și în versetul 15 despre același lucru: divorț și recăsătorire? În primul text se interzice divorțul și recăsătorirea, în timp ce în al doilea se permite divorțul (pentru cel necredincios) și recăsătorirea (pentru cel părăsit de partenerul necredincios din pricina relației celui credincios cu Hristos).”⁶⁸ Cu toate că exegeții care susțin *Privilegium Paulinum* afirmă că Pavel acordă soților creștini abandonați dreptul la recăsătorire, situația nu este atât de simplă.

Soțul abandonat nu este obligat să mențină căsătoria și nu este învățat să se recăsătorească.

A doua interpretare a versetului 15 din 1 Cor. 7 susține că soțul creștin abandonat de soțul necredincios nu trebuie să se simtă vinovat de divorț, dacă încercările de reconciliere cu soțul necredincios au eșuat; în acest caz despărțirea este inevitabilă, prin urmare cel credincios nu este obligat să lupte pentru menținerea căsătoriei. De dragul păcii, deși situația aceasta nu este ideală, cel credincios trebuie să accepte cu resemnare divorțul. Însă textul paulin nu se referă la dreptul celui abandonat de a se recăsători.

Gordon Fee aduce următoarele argumente împotriva interpretării care susține dreptul de recăsătorire al celor abandonați: (1) Linia argumentativă principală, urmărită de Pavel în întreg capitolul, este împotriva recăsătoririi; ar fi ciudat ca aici apostolul să fie inconsecvent și să subînțeleagă recăsătorirea. (2) Verbul *δουλόω* („a robi”) nu este termenul obișnuit pe care-l folosește Pavel pentru sublinierea caracterului de „legătură” al căsătoriei, astfel încât cineva să citească „legat în căsătorie”. Folosind acest verb, apostolul arată că un creștin nu este obligat să rămână în căsătorie cu un soț păgân care vrea să divorțeze. (3) Chiar dacă v. 11 se referă la divorț, recăsătorirea este categoric respinsă. (4) Învățătura generală susținută de Pavel în întreg capitolul 7 din 1 Cor. este aceea că un creștin trebuie să rămână cu Dumnezeu în starea în care se găsește, fără să caute să-și schimbe statutul.⁶⁹

⁶⁷ Edgar, „Divorce & Remarriage”, p. 191.

⁶⁸ Benjamin Fărăgău, *1 Corinteni*, Cluj-Napoca, Risoprint, 2008, p. 225.

⁶⁹ Fee, *1 Corinthians*, p. 302–303.

Fee nu susține că Pavel interzice recăsătorirea soților creștini abandonați de soții păgâni, ci că 1 Cor. 7:15 nu se ocupă de această problemă. Autorul scrie: „Toate acestea nu înseamnă că Pavel *interzice* recăsătorirea în astfel de cazuri; el pur și simplu nu vorbește despre aceasta. Astfel, acest text ne oferă foarte puțin ajutor în rezolvarea acestei foarte reale probleme contemporane”.⁷⁰ Tipei, care susține perspectiva lui Fee, adaugă: „Pavel scrie în deplină cunoștință de principiul stabilit de Isus, că singurul motiv întemeiat pentru divorț este adulterul. [...] Referirea la încetarea legăturilor conjugale în versetul 15 nu este, implicit, o autorizare a recăsătoririi”.⁷¹

Cântărind argumentele ambelor perspective prezentate mai devreme, considerăm că interpretarea lui Gordon Fee este cea corectă. Textul paulin nu ne învață în mod explicit ceva despre dreptul la recăsătorire, pe care-l au cei abandonați de soții necredincioși. Nu mai este necesar să revenim asupra argumentelor notate anterior. Ceea ce textul paulin declară explicit este că un soț creștin abandonat de soțul păgân nu trebuie să se simtă vinovat de păcatul divorțului, ba mai mult: el nu este obligat să facă orice efort pentru menținerea căsătoriei. Prin cuvintele „Dumnezeu ne-a chemat să trăim în pace”, soțul creștin este învățat să accepte situația cu resemnare și să nu se lupte la nesfârșit pentru a-și salva căsnicia. Dar problema recăsătoririi celui abandonat pur și simplu nu este discutată. Forțarea textului paulin, prin interpretarea lui ca dezlegare pentru recăsătorire a soților abandonați, este mai degrabă eisegeză decât exegeză.

Considerăm că problema recăsătoririi celor abandonați se poate soluționa pe baza altor texte biblice. Apostolul Pavel nu contrazice învățătura Domnului Isus privitoare la divorț și recăsătorire pe care o găsim consemnată în evanghelii, și nici nu ar putea să o contrazică. Prin urmare, în soluționarea cazurilor întâlnite în viața practică trebuie să ținem cont de toată informația biblică pe care o avem la îndemână și să formulăm o mărturisire care să cuprindă învățătura tuturor textelor biblice pe subiectul nostru. Cu privire la cazul în care soțul necredincios divorțează și se recăsătorește cu o altă persoană sau trăiește în adulter, putem aplica învățătura lui Isus privitoare la divorțul din pricină de adulter cu dreptul de recăsătorire pentru soțul înșelat (Mat. 5:1–32; Mat. 19:9). În lumina textelor mateene putem spune că dacă un soț necredincios se desparte de cel credincios, soțul creștin nu trebuie să se recăsătorească, atâta timp cât soțul necredincios nu se recăsătorește sau nu trăiește în adulter. În cazul în care soțul necredincios nu se recăsătorește, soțul abandonat trebuie să rămână singur sau să se împace cu soțul de care a divorțat; recăsătorirea cu o altă persoană, în acest caz, este categoric exclusă. Însă dacă soțul necredincios se recăsătorește sau trăiește în adulter, soțul creștin este liber să se recăsătorească.

⁷⁰ Fee, *1 Corinthians*, p. 303.

⁷¹ Tipei, „Divorțul”, p. 71–72. Pentru mai multe argumente în favoarea afirmației că 1 Cor. 7:15 nu ne spune despre dreptul de recăsătorire al soților abandonați de soții necredincioși, vezi studiul lui William Heth în House (ed.), *Divorce and Remarriage*, p. 73–130.

D. Concluzii privind etica biblică neotestamentară a divorțului și recăsătoririi

În urma studiului făcut pe textele biblice ale NT care vorbesc despre divorț și recăsătorire, discuția fiind purtată în contextul învățaturii veterotestamentare despre aceleași subiecte, putem trage următoarele concluzii:

- (1) Planul original, sau voia lui Dumnezeu pentru creație este ca legământul căsătoriei să fie valabil până la moarte;
- (2) Nici Dumnezeu Însuși și nici Moise nu au poruncit divorțul;
- (3) Explicația pe care o dă Isus tolerării, de către Moise, a divorțului însoțit de scrierea cărții de despărțire este aceea că inimile israeliților din vremea sa au fost împietrite;
- (4) Divorțul acceptat de Domnul Isus poate avea loc numai din cauza unor păcate sexuale (*porneia*), însă și în acest caz divorțul este doar o îngăduință, nu o poruncă a Domnului. Modelul ideal rămâne familia unită, întrucât Dumnezeu urăște divorțul;
- (5) În cazul divorțului motivat de adulter (*porneia*), partea vătămată are dreptul la recăsătorire;
- (6) În cazul divorțului care nu este motivat de adulter, părțile nu au dreptul să se recăsătorească. Soții trebuie să rămână singuri sau să se împace;
- (7) Recăsătorirea unei persoane divorțate din altă cauză decât adulterul cu o altă persoană, sau căsătorirea unui celibatar cu o persoană divorțată dintr-un alt motiv decât infidelitatea partenerului de căsătorie constituie adulter;
- (8) Pavel spune că învățăturile fundamentale ale lui Isus trebuie urmate întocmai; astfel, soția nu are voie să-și părăsească bărbatul, și nici bărbatul nu are voie să divorțeze de soția sa;
- (9) Potrivit lui Pavel, când divorțul are loc, singurele opțiuni biblice pentru persoana creștină divorțată este împăcarea cu fostul soț sau viața de celibat;
- (10) Recăsătorirea este permisă pentru o văduvă sau un văduv, cu condiția ca noul partener să fie credincios;
- (11) Potrivit lui Pavel, dacă soțul necredincios divorțează de cel credincios, partenerului credincios i se îngăduie divorțul, fără ca acesta să fie culpabilizat pentru gestul său.
- (12) Pavel nu vorbește explicit despre dreptul de a se recăsători al soțului creștin abandonat, dar nici nu neagă acest drept; pur și simplu, apostolul nu se referă la această problemă.

(13) În soluționarea cazurilor practice din bisericile contemporane trebuie să ținem cont de toată informația biblică pe care o avem pe subiectul divorțului și recăsătoririi și să găsim o formulare care să respecte autoritatea fiecărui text biblic.

Bibliografie

- BDAG = Danker, Frederick William (ed.), *A Greek English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago, University of Chicago Press, 2001.
- BDB = BROWN, Francis; DRIVER S. R.; BRIGGS Charles A., *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon: With an Appendix containing Biblical Aramaic*, Oxford, Clarendon, 1907.
- BibleWorks, v. 9.
- BOETTNER, Loraine, *Divorce*, Phillipsburg, The Presbyterian and Reformed, 1973.
- DAVIES, W. D., & ALLISON, D. C., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Saint Matthew*, vol. 1, Londra, T&T Clark, 2004.
- DUPONT, Jacques, *Mariage et divorce dans l'Évangile: Matthieu 19:3–12 et parallèles*, Bruxelles, Abbaye Saint-André, 1959.
- EDGAR, Thomas R., „Divorce & Remarriage for Adultery or Desertion”, în H. Wayne House (ed.), *Divorce and Remarriage: Four Christian Views*, Downers Grove, InterVarsity Press, 1990, p. 151–197.
- FĂRĂGĂU, Beniamin, *1 Corinteni*, Cluj-Napoca, Risoprint, 2008.
- FEE, Gordon D., *The First Epistle to the Corinthians* (NICNT), Grand Rapids, Eerdmans, 1988.
- FITZMEYER, Joseph A., „The Matthean Divorce Texts and Some Palestinian Evidence”, în *Theological Studies*, 37 (1976), p. 197–226.
- FLEMING, Thomas, „Christ and Divorce”, în *Theological Studies*, 24, (1963), p. 106–120.
- FOSTER, Paul, *Community, Law, and Mission in Matthew's Gospel*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2004.
- FRANCE, R. T., *The Gospel of Matthew* (NICNT), Grand Rapids, Eerdmans, 2007.
- HENDRIKSEN, William, *Evanghelia după Matei*, Oradea, Reformatio, 2006.
- HETH, William A., „Divorce, but No Remarriage”, în H. Wayne House (ed.), *Divorce and Remarriage: Four Christian Views*, Downers Grove, InterVarsity Press, 1990, p. 73–130.
- HOUSE, H. Wayne (ed.), *Divorce and Remarriage: Four Christian Views*, Downers Grove, InterVarsity Press, 1990.
- LANEY, J. Carl, „No Divorce & No Remarriage”, în H. Wayne House (ed.), *Divorce and Remarriage: Four Christian Views*, Downers Grove, InterVarsity Press, 1990, p. 15–55.
- LOUW–NIDA = LOUW, J. P. & NIDA, E. A., *Greek-English Lexicon of the New Testament: Based on Semantic Domains*, 2 vol., New York, United Bible Societies, 1996.
- MAIER, Gherhard, *Evanghelia după Matei*, Korntal, Lumina Lumii, 2000.
- MEIER, John P., *Law and History in Matthew's Gospel. A Redactional Study of Mt. 5:17–48*, Roma, Biblical Institute Press, 1976.
- RICHARDS, Larry, „Divorce & Remarriage under a Variety of Circumstances”, în H. Wayne House (ed.), *Divorce and Remarriage: Four Christian Views*, Downers Grove, InterVarsity Press, 1990, p. 215–249.
- STOTT, John, *Predica de pe munte*, Cluj-Napoca, Logos, 2005.
- STRACK–BILLERBECK = STRACK, Hermann I; BILLERBECK, Paul, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, vol. 1, München, C.H. Beck, 1922.
- TDNT = Gerhard KITTEL și Gerhard FRIEDRICH (editori), *Theological Dictionary of the New Testament*, 10 vol., trad. G. W. BROMILEY, Eerdmans, Grand Rapids, 1964–1976.
- THISELTON, Anthony C., *The First Epistle to the Corinthians* (NIGTC), Grand Rapids, Eerdmans, 2000.

- TIPEI, Ioan, „Divorțul în Evangheliile sinoptice și în epistola întâi către corinteni”, în *Studii exegetice în Noul Testament*, București, Pleroma, 2005.
- WENHAM, Gordon, „Matthew and Divorce: An Old Crux Revisited”, în *Journal for the Study of the New Testament*, 22 (1984), p. 95–104.